

تحلیل محتوای کیفی مضامین اجتماعی در سوره حجرات*

سید محسن میرسندسی^۱

چکیده:

توجه و دستیابی به نظریات جدید از متن قرآن همیشه مورد توجه قرآن پژوهان بوده است. یکی از راه‌هایی که در این مسیر می‌تواند کاربرد مؤثری داشته باشد، استفاده دقیق و مبتنی بر قواعد علمی از روش‌های نوین تحقیق است. تحلیل محتوای کیفی یکی از روش‌هایی است که به موازات اقبال گسترده در فضای مطالعاتی جهانی، در دهه اخیر نیز مورد توجه محققان قرآنی قرار گرفته است. در این پژوهش برای فهم و دستیابی به مضامین اجتماعی سوره حجرات از این روش استفاده کرده‌ایم. مبتنی بر یافته‌های تحقیق، مقوله مرکزی به‌دست آمده از مجموع مضامین استنباط شده در این سوره، بر محور «زمینه‌های رشد اجتماعی در جامعه مؤمنان» بوده است. خداوند در این سوره به بیان نوعی نظام هنجاری برای مناسبات اجتماعی میان مؤمنان و پیامبر به‌عنوان پیشوای الهی مردم از یک سو، و خود افراد در جامعه از سوی دیگر، و همچنین خطراتی که می‌تواند انسجام میان آنها را به خطر بیندازد، می‌پردازد. مجموعه عوامل و موانعی که در تحقیق برای رشد جامعه مؤمنان به‌دست آمده است، تصویری کلی از ویژگی‌های جامعه مطلوب و به‌خصوص نقش آداب و اخلاق در این نظام را نشان می‌دهد. همچنین در این سوره به حاکمیت «رابطه برادرانه» به‌عنوان نوع خاصی از رابطه اجتماعی در تعاملات میان مؤمنان تأکید می‌شود.

کلیدواژه‌ها:

سوره حجرات / تحلیل محتوای کیفی / نظام ارزشی و هنجاری / فرهنگ دینی / جامعه مطلوب / رابطه برادرانه.

* تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۱/۲۱، تاریخ تأیید: ۱۳۹۹/۲/۲۴.

شناسه دیجیتال (DOI): 10.22081/jqr.2020.56744.2806

تحلیل محتوا غالباً از تکنیک‌های مربوط به روش‌های اسنادی و مرتبط با متن قلمداد می‌شود. در ادبیات پژوهشی، روش اسنادی به مجموعه تکنیک‌هایی اطلاق می‌شود که در آنها هدف پژوهش با مطالعه، تحلیل و بررسی اسناد و متون برآورده می‌شود. تحلیل محتوا در تقسیم‌بندی کلی خود به کمی (Quantitative Content Analysis) و کیفی (Qualitative Content Analysis) تقسیم می‌شود.

با توجه به اینکه ویژگی بارز قرآن، متن بودن آن است، پس حاوی پیام‌های آشکار و پنهانی است که کشف آنها به روش‌های مختلفی امکان‌پذیر است. یکی از این روش‌ها، تحلیل محتوای کیفی است. با در نظر گرفتن تعاریف مختلف، تحلیل محتوای کیفی را روشی پژوهشی برای تفسیر ذهنی محتوای داده‌های متنی از طریق فرآیند طبقه‌بندی نظام‌مند کدها و شناسایی مضامین و الگوها در نظر می‌گیریم. اساس این روش شامل یک فرآیند طراحی شده برای متمرکز کردن داده‌های خام به سمت موضوعات و طبقه‌بندی‌هایی بر اساس نوعی رویکرد معتبر می‌باشد. «تحلیل محتوا باید به مفهوم‌سازی آن بخشی از واقعیت که در نوشتار مورد تحلیل منعکس یافته، کمک کند.» (کرپیندورف، ۱۳۸۳: ۲۸)

از سوی دیگر، یکی از مبادی معرفتی در دین اسلام، کتاب قرآن است. مفاهیم و مضامین قرآن بیان‌کننده الگوی زیست فردی و اجتماعی است که مفروضات ارزشی و معرفتی ما را تعیین می‌کند. در نتیجه با به‌کارگیری روش‌های نوین، همچون تحلیل محتوای کیفی در استنباط آموزه‌های قرآنی، می‌توان علاوه بر ایجاد افق‌های جدید در مطالعات قرآنی، زمینه برخی پیشرفت‌های علمی در ساحت علوم انسانی را نیز فراهم آورد.

مسئله اصلی این پژوهش، فهم مضامین اجتماعی در سوره حجرات از طریق کاربست روش تحلیل محتوای کیفی است. کشف پیام‌های هر متن می‌تواند با رویکردهای مختلفی انجام پذیرد که در این پژوهش، رویکرد اجتماعی مضامین مدنظر بوده است. در رویکرد اجتماعی، توجه به پدیده‌ها، به‌ویژه در وضعیت عینی آن، بر پایه روابط متقابل اجتماعی در سطوح خرد و کلان آن است. به بیان دیگر، در این رویکرد، توجه به وضعیت افراد، پدیده‌ها و ساخت جامعه به‌عنوان محصول تعاملات انسانی و اجتماعی خواهد بود. بدیهی است در این نوع از تحلیل، کاربرد مفاهیم و اصطلاحات حتی‌الامکان در قالب ادبیات مفهومی و نظری رایج در علم جامعه‌شناسی ضرورت پیدا می‌کند. در نتیجه در گزاره‌های به‌دست آمده برای بیان مضامین اجتماعی قرآن، حداقل

با یکی از مفاهیم جامعه‌شناختی در بخش گزاره و یا خبر سروکار خواهیم داشت؛ هرچند در برخی موارد که معادلی برای اصطلاحات خاص قرآنی در ادبیات جامعه‌شناسی وجود ندارد، گریزی از کاربرد همان اصطلاح در این گزاره‌ها نیست.

پیشینه تحقیق

به نظر می‌رسد استفاده تاریخی تحلیل محتوا در بعد علمی آن را می‌توان به بهره‌گیری از تحلیل محتوا در شناخت کلمات، لغات و اصطلاحات کتاب‌های مقدس مثل تورات، انجیل و قرآن نسبت داد. (ساروخانی، ۱۳۸۲: ۳۰۰)

به‌کارگیری تحلیل محتوای کیفی به‌عنوان یکی از روش‌های کیفی، در سال‌های اخیر سرعت پرشتابی یافته است. الو و کینگاس بر اساس بررسی کلیدواژه‌ها برآورد کرده‌اند که تا سال ۲۰۰۸، در حدود ۷۰ درصد پژوهش‌های انجام‌شده با روش تحلیل محتوا، مربوط به سال ۲۰۰۰ به بعد بوده‌اند و این درصد با گذشت زمان همچنان رو به افزایش است. (الو و کینگاس، ۲۰۰۷: ۵۳)

درباره روش تحلیل محتوای کیفی و کاربردهای متنوع آن، از جمله در قرآن، آثار متنوعی از زوایای گوناگون به نگارش درآمده که به‌عنوان سوابق ادبیات روش‌شناختی این روش محسوب می‌شوند.

کافی (۱۳۹۴) با تلفیق تفسیر موضوعی، تحلیل محتوای کیفی و میناشناسی، روشی با عنوان «نظریه‌پردازی میناشناختی» ابداع کرده است. بر پایه این روش، آیات، روایات و فهم معنای آنها به‌عنوان داده‌های تحقیق جمع‌آوری و مفاهیم اجتماعی قرآن کریم بر اساس سه مرحله تحلیل محتوای کیفی، یعنی مفهوم‌پردازی (تحلیل مفهومی)، مقوله‌بندی (تحلیل تجمیعی) و تعیین نقش مقوله‌ها (تحلیل نقشی) استخراج، و مبانی اساسی شناخت جامعه از میان آنها استنباط شده و سرانجام پیوند میان مقوله‌ها بر اساس علل و عوامل، پدیده، زمینه، شرایط میانجی، استراتژی‌های کنش و کنش متقابل و نتایج و پیامدها مشخص شده است.

نامور (۱۳۸۹) برای دستیابی به پاسخ این پرسش که قرآن مجید به چه مفاهیمی از مفاهیم روان‌شناسی اجتماعی اشاره کرده، با روش تحلیل محتوای کیفی، همه آیات قرآن کریم را با استفاده از تفاسیر معاصر شیعه مورد مطالعه قرار داده و مفاهیم هر آیه را به‌طور مجزا استخراج و طبقه‌بندی کرده که در نهایت، توسط خبرگان تأیید شده است. او نتیجه گرفته که قرآن مجید، مفاهیم اساسی نه‌گانه روان‌شناسی اجتماعی -

همرنگی اجتماعی، ارتباط جمعی و تبلیغات، شناخت اجتماعی، پرخاشگری، پیش‌داوری، دوست داشتن و حساسیت بین فردی، چالش‌انگیزی، رهبری و یادگیری اجتماعی را دربر داشته و مدل مفهومی خاصی را برای آن تبیین می‌کند.

عبداللهی نیسانی (۱۳۹۷) در مقاله‌ای به معرفی روش تحلیل محتوای کیفی تطبیق‌یافته به منظور تحقیق در متن قرآن کریم و ارائه یک مطالعه موردی در علوم رفتاری بر اساس آن پرداخته است. از نظر او، گام‌های روش تحلیل محتوای کیفی به صورت سه گام اصلی و گام‌های فرعی معرفی شده است.

حرّی (۱۳۹۸) در مقاله خود به بررسی سبک زندگی ایمانی در مضمون و ساختار سوره حجرات پرداخته است. به ادعای او، بر پایه معناشناسی دو مفهوم ایمان و کفر، شش صفت نکوهیده در این سوره شناسایی شده که عبارت‌اند از: استهزاء، عیبجویی، انتساب القاب زشت، گمان بد، تجسس و غیبت. همچنین تقوا برترین صفت مؤثر بر این شش صفت نکوهیده معرفی شده و الگویی مبتنی بر دو قطب ایمان و کفر برای سبک زندگی ایمانی ترسیم شده است.

در مورد خاص سوره حجرات، علاوه بر منابع تفسیری که بعضاً به محتوای روابط اجتماعی اشاره کرده‌اند، برخی آثار مستقل نیز انجام شده است. به عنوان نمونه، تفسیر مستقل سوره حجرات توسط محسن قرائتی (۱۳۸۲)، تفسیر ساختاری سوره حجرات توسط محمد خامه‌گر (۱۳۹۴)، اخلاق اجتماعی در تفسیر سوره حجرات نوشته شبستری و رادمش (۱۳۶۰)، و نظام اخلاقی اسلام نوشته جعفر سبحانی (۱۳۸۶). رویکرد آثار مزبور جنبه عمومی و حداکثر از زاویه تفسیر تخصصی قرآنی بوده است و وجه نوآوری تحقیق حاضر، تلاش برای به‌کارگیری مناسب و روشمند یافته‌ها و مفاهیم جامعه‌شناختی در فهم آیات قرآن کریم است.

۱. رویکردهای روش تحلیل محتوای کیفی

به‌طور طبیعی هر گاه روشی مورد اقبال پژوهشگران شاخه‌های گوناگون علوم قرار گیرد، ابتکارات و نوآوری‌هایی در آن بروز می‌کند. روش تحلیل محتوای کیفی که خود نتیجه تکامل روش‌های کیفی است، در طول چهار دهه گذشته، رویکردهای متعددی پیدا کرده است. مهم‌ترین رهیافت‌های این روش، دو رویکرد اصلی تحلیل محتوای قراردادی (Conventional Content Analysis) و تحلیل محتوای جهت‌دار (Directed Content Analysis) است. مهم‌ترین تفاوت این دو رویکرد، حرکت از نظریه برای

تدوین کدها و مضامین در نوع اول و استنباط کدها و مضامین به روش استقرایی در دومی است. در رویکرد اخیر که مورد استفاده در این تحقیق بوده است، به خاطر ضعف نظری، به جای استخراج مقوله‌ها از نظریه، از داده‌ها برای دستیابی به مقوله‌ها کمک گرفته می‌شود. همچنین برخی رویکرد سومی با عنوان رویکرد تلخیصی یا تجمعی (Summative Content Analysis) در کنار دو رویکرد اصلی نیز مطرح کرده‌اند.^۱

۲. روش انجام تحقیق

این بخش به نحوه کاربست روش تحلیل محتوای کیفی در استنباط و تحلیل و طبقه‌بندی آیات سوره حجرات می‌پردازد. رویکرد غالب بر انجام این پژوهش از نوع تحلیل محتوای قراردادی است. مبتنی بر این رویکرد، در گام نخست، بدون هیچ پیش‌فرض نظری خاصی، یکایک متن آیات و ترجمه این سوره به دقت مورد مطالعه قرار گرفت. هدف از این مطالعه، استنباط و تدوین گزاره‌های اجتماعی برای محتوای ظاهری هر آیه به‌عنوان واحد زمینه^۲ بوده است. در واقع این گزاره‌ها به‌طور مستقیم از ظاهر آیه به‌دست آمده و حتی الامکان با مفاهیم جامعه‌شناختی تنظیم و تدوین شده‌اند. برای پرهیز از شخصی شدن برداشت‌های انجام‌شده، این گزاره‌ها در بیشتر موارد از تفاسیر و منابع توضیحی این سوره به‌دست آمده است.^۳ نتیجه این مرحله در جدول شماره ۱ درج شده است. دلیل انتخاب آیه و در مواردی چند آیه به‌عنوان واحد زمینه، باید گفت که قرآن کریم مانند هر متن دیگری، از انسجام برخوردار است؛ به این معنا که کلمات در نظم دقیق و ارتباط وثیقی با یکدیگر در پی انتقال مفهوم و مضمونی به خواننده هستند. گاه این مضمون در یک جمله ظهور دارد، و گاه چند مضمون در یک جمله جای گرفته، و گاه یک آیه دارای دو یا چند جمله است. به همین ترتیب، میان مضامین و جملات ارتباط معنایی برقرار است؛ همچنان‌که میان آیات، ارتباط معنایی برقرار است.

از سوی دیگر، نقش این گزاره‌ها در فرآیند تحقیق به‌عنوان واحدهای ثبت بوده است.^۴ در مراحل بعدی همین گزاره‌های اجتماعی مورد تحلیل و استنباط مضمونی قرار گرفته‌اند. در مرحله بعد که شروع فرآیند مفهوم‌سازی است، گزاره‌های اجتماعی آیات، یکایک مورد مطالعه قرار گرفته و روابط و مضامین اجتماعی استنباط‌شده از آنها به‌صورت کد^۵ ثبت گردیدند. تعداد کدهای به‌دست آمده در این مرحله ۱۶۰ عدد بود. در این مرحله، داده‌ها، متناسب با اهداف و مسأله پژوهش، کدگذاری می‌شوند. کد در تحقیقات کیفی، اغلب یک کلمه یا عبارت کوتاه است که به‌صورت نمادین، نشانی از

یک خلاصه و برجستگی خاصی است که برای بخشی از داده‌های مبتنی بر زبان و یا تصویری تعیین می‌شود. کدگذاری در حقیقت فرآیندی تحلیلی است که طی آن، داده‌ها مفهوم‌گذاری می‌شوند.

در مرحله بعد کدها و مفاهیم به‌دست آمده در یک درجه انتزاع بالاتر در مضامین کلی دسته‌بندی می‌شوند. تعداد مضامین ۲۴ عدد بوده است.

در مرحله بعد وارد مرحله مقوله‌سازی شده‌ایم. با توجه به سطوح متفاوت انتزاع در میان مقوله‌ها، در برخی از مضامین به‌صورت مستقیم و در بعضی دیگر از طریق زیرمقوله‌ها به اصل مقوله‌ها دست یافته‌ایم. تعداد مقولات ۲ و تعداد زیرمقوله‌های آنها ۹ مقوله بوده است که تمام مراحل توسط نرم‌افزار «Maxqd» انجام شده است.

۳. یافته‌های تحقیق

۳-۱. تدوین گزاره‌های اجتماعی

همان‌طور که در قسمت قبلی ذکر شد، برای تسهیل فرآیند مفهوم‌سازی و کدگذاری، متن آیات قرآن به‌صورت گزاره‌های اجتماعی تدوین گردید. در ابتدای این قسمت، آیات قرآن همراه با ترجمه روان فارسی و برداشت‌های اجتماعی در قالب گزاره‌های مربوط به هر آیه در جدول شماره ۱ ارائه می‌شود.

جدول شماره ۱: متن و ترجمه آیات سوره حجرات و گزاره‌های اجتماعی آن

گزاره‌های اجتماعی	ترجمه ^۶	متن آیه
<p>۱. اعمال خودسرانه در امور دینی نوعی ناهنجاری و خلاف تقوای الهی است.</p> <p>۲. افراد در جامعه اسلامی باید نسبت به رعایت آداب و هنجارها نوعی کنترل درونی (تقوا) داشته باشند.</p> <p>۳. رعایت ادب در صحنه اجتماع جزء هنجارهای دینی است.</p> <p>۴. تندروری و کندروی نسبت به پیشوایان خلاف هنجارهای دینی است.</p> <p>۵. پیشی نگرفتن از دستورات خدا و پیشوایان دین جزء آداب و هنجارهای مؤمنان در جامعه است.</p>	<p>ای کسانی که ایمان آورده‌اید، به هیچ کاری اقدام نکنید تا حکم آن را از خدا و رسولش دریافت کنید، و هیچ حکمی را پیش از آنکه از خدا و رسولش بشنوید، به زبان نیاورید. در پیروی از خدا-چه در گفتار و چه در رفتار-تقوای الهی را رعایت کنید، چرا که خدا سخن شما را می‌شنود و نهان و آشکارتان را می‌داند.</p>	<p>يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْدِمُوا فِي يَدَيْ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (۱)</p>

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ وَلَا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ كَجَهْرِ بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ أَنْ تَحْبَطَ أَعْمَالُكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ (٢)

ای کسانی که ایمان آورده‌اید، در گفت‌وگو با پیامبر صدای خود را از صدای پیامبر بلندتر نکنید، و همچنان که برخی از شما با برخی دیگر بلند سخن می‌گویید با او بلند سخن مگویید، مبادا اعمالتان بدین سبب تباه شود و شما از تباه شدن آن بی‌خبر باشید.

۱. نابودی اعمال نیک می‌تواند پیامد ناخواسته و ندانسته اعمال باشد.
۲. رعایت حرمت و ادب پیشوایان جزء ایمان است.
۳. خواندن مردم به نیکویی جزء آداب پسندیده است.
۴. بی‌ادبی موجب از بین رفتن نتایج اعمال نیک آدمی می‌شود.
۵. رعایت ادب به‌خصوص با پیامبر جزء ایمان است.
۶. مؤمنان موظف به ادب و احترام در رابطه با پیامبران و پیشوایان دینی هستند.
۷. یکی از آداب گفت‌وگو با پیامبر و پیشوایان دین، آهسته صحبت کردن با آنهاست.

إِنَّ الَّذِينَ يُعْضُونَ أَسْوَأَهُمْ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ أُولَئِكَ الَّذِينَ امْتَحَنَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ فَلَتَوَى لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ عَظِيمٌ (٣)

آنان که نزد رسول خدا صدایشان را کوتاه می‌کنند، همان کسانی‌اند که خدا دل‌هایشان را برای [رسیدن به] تقوا آزموده است، برای آنان آمرزش و اجری بزرگ خواهد بود.

۱. بی‌احترامی و بی‌ادبی سزاوار توبیخ و تنبیه است.
۲. یکدلی و یکرنگی در تعامل با دیگران پاداش الهی را دربر دارد.
۳. آهسته سخن گفتن با دیگران نشانه احترام و تواضع به آنهاست.
۴. آهسته سخن گفتن نشانه‌ای از کنترل درونی (تقوا) است.
۵. آهسته سخن گفتن نشانه ادب اجتماعی است.

إِنَّ الَّذِينَ يَتَأَدَّبُونَكَ مِنَ النِّسَاءِ أَهْلٌ لِلدَّيْنِ وَالْحَمْدِ أَكْثَرُهُمْ لَا يَقْلِقُونَ (٤)

به درستی آنان که تو را از پشت دیوار حجره‌ها بانگ می‌زنند بیشترشان تعقل ندارند.

۱. دادزدن و خواندن دیگران با صدای بلند و مکرر از بی‌عقلی است.
۲. بی‌توجهی به چارچوب شخصی انسان‌ها از بی‌عقلی است.
۳. رعایت ادب و احترام در روابط اجتماعی نشانه میزان خرد است.

وَلَوْ أَنَّهُمْ صَبَرُوا حَتَّى تَخْرُجَ إِلَيْهِمْ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ (٥)

و اگر آنان صبر می‌کردند و تو را از پشت اتاق‌ها صدا نمی‌زدند تا خود به سویشان بیرون روی و آنان را دیدار کنی برایشان بهتر بود زیرا با این روش مقام رسالت را پاس داشته و درخور آمرزش و رحمت الهی می‌شدند و خدا آمرزنده و مهربان است.

۱. رعایت ادب در یک جمع نشانه خردورزی آنهاست.
۲. تأثیر رعایت ادب با دیگران برای خودشان است.
۳. رعایت ادب و حقوق دیگران در دین مهم است.
۴. وقت شناسی با دیگران نشانه بی‌صبری است.
۵. صبر نشانه ادب و تعقل است.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا أَنْ تُصِيبُوا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ فَتُصْحَبُوا عَلَىٰ مَا فَعَلْتُمْ نَادِينَ (٦)

ای کسانی که ایمان آورده‌اید، اگر فاسقی برای شما خبری مهم آورد، درباره آن تحقیق کنید، تا مبادا از روی نادانی به قومی آسیب برسانید، آن‌گاه از آنچه بر سرشان آورده‌اید پشیمان شوید.

۱. تحقیق و هوشیاری مانع تأثیر رفتار منحرفان می‌شود.
۲. جامعه همیشه در معرض اخبار دروغ است.
۳. خوش‌باوری در ارتباط با منحرفان خلاف ایمان است.
۴. بر ملا کردن فرد در رابطه با امنیت جامعه ایرادی ندارد.
۵. تجسس و حساسیت در امور مربوط به جامعه لازم است.
۶. تأیید گزارش و خبر افراد در جامعه تابع رعایت عدالت آنهاست.
۷. شایعه‌سازی و خبر دروغ نوعی انحراف و فسق است.
۸. مؤمنان شایعه‌سازی و خبر دروغ انجام نمی‌دهند.
۹. توجه به منابع خبری برای امنیت روانی جامعه اهمیت دارد.
۱۰. در جامعه دینی توجه به صحت منابع خبر ضروری است.
۱۱. توجه و دقت در منبع خبر از نشانه‌های ایمان است.
۱۲. کجروی و انحراف موجب سلب اعتماد در جامعه است.
۱۳. اعتماد به منحرفان و کجروان (فاسق) موجب پشیمانی است.

<p>۱. اطاعت از رهبران الهی موجب آرامش افراد و جامعه می‌شود.</p> <p>۲. رهبران الهی زمینه رشد و تعالی جامعه را فراهم می‌کنند.</p> <p>۳. کفر ورزیدن مانع رشد و تعالی انسان‌هاست.</p> <p>۴. رشد افراد در جامعه در گروی محبت ایمان و نفرت کفر است.</p> <p>۵. کفر مانع رشد ارزش‌های الهی است.</p> <p>۶. کفر زمینه انحرافات در جامعه را ایجاد می‌کند.</p> <p>۷. کفر و فسق و گناه رابطه هم‌افزایی با هم دارند.</p> <p>۸. نفوذ اجتماعی دین در افراد مؤمن جنبه عاطفی عمیق داد.</p> <p>۹. در جامعه دینی رهبران دنباله‌روی هیجانانگیز مردم نیستند.</p>	<p>و بدانید که رسول خدا در میان شماست و شما باید این نعمت را پاس بدارید. اگر او در بسیاری از امور از آرای شما پیروی کند دچار زحمت می‌شوید و به هلاکت می‌افتید و خدا نخواست است که چنین شود، بلکه ایمان را برای شما دوست داشتنی قرار داد و آن را در دل‌های شما بیاراست و کفر و فسق و گناه را در نظر تان ناخوشایند ساخت تا رشد یابید، و آنان که ایمان را دوست دارند و از کفر بیزارند رشدیافتگان‌اند.</p>	<p>وَاعْلَمُوا أَن فِيكُمْ رَسُولَ اللَّهِ لَوْ يُطِيعُكُمْ فِي كَثِيرٍ مِّنَ الْأَمْرِ لَعَنِتُّمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ حَبِيبٌ إِلَيْكُمُ الْإِيمَانَ وَزَيَّنَهُ فِي قُلُوبِكُمْ وَكَرَّهَ إِلَيْكُمُ الْكُفْرَ وَالْفُسُوقَ وَالْعِصْيَانَ أُولَئِكَ هُمُ الرَّاشِدُونَ (۷)</p>
<p>۱. پیروی از ارزش‌ها موجب رشد جامعه است.</p> <p>۲. رعایت مداوم هنجارها موجب رشد جامعه است.</p>	<p>آری، این موهبت‌ها به مؤمنان داده شد تا برای آنان از جانب خدا فضل و نعمتی باشد و این عنایت‌ها بی‌مورد نیست، بلکه خدا به شایستگان فضل و نعمت آگاه و کارهای او از روی حکمت است.</p>	<p>فَضْلًا مِّنَ اللَّهِ وَنِعْمَةً وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ (۸)</p>
<p>۱. حفظ ارزش عدالت مستلزم رعایت هنجارهای مبنی بر آن است.</p> <p>۲. رعایت قسط و عدالت ارزش بنیادی در حل اختلافات است.</p> <p>۳. افراد مؤمن نسبت به تهدیدات جامعه خود مسؤول هستند.</p> <p>۴. حفظ همبستگی و انسجام جامعه مؤمنان ارزشی اساسی است.</p> <p>۵. اصل در جامعه مؤمنان برقراری صلح است.</p> <p>۶. تخاصم مانع همبستگی و انسجام جامعه مؤمنان است.</p>	<p>و اگر دو گروه از مؤمنان با یکدیگر بیکار کنند، میان آنان صلح و سازش برقرار سازید، پس اگر یکی از آن دو گروه بر دیگری ستم و تعدی نمود، با آن گروه بچنگید تا به فرمان خدا بازگردد و حکم او را گردن نهد. پس اگر بازگشت و حکم خدا را گردن نهاد، میان آن دو گروه صلحی عادلانه برقرار کنید، بدین‌طریق که اگر خونی ریخته یا حقی را پایمال کرده، حکم خدا را دربارهاش اجرا کنید و همواره به عدالت رفتار نمایید، چرا که خدا دادگران را دوست می‌دارد.</p>	<p>وَإِن طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا فَإِن بَغَتْ إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَى فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبَغَىٰ حَتَّىٰ تَبْغَىٰ إِلَى الْأَمْرِ وَاللَّهُ فَإِن فَاءَتْ فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ وَأَقْسَطُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسَطِينَ (۹)</p>
<p>۱. خیرخواهی در روابط اجتماعی موجب جلب رحمت الهی می‌شود.</p> <p>۲. بی‌تفاوتی نسبت به مشکلات مؤمنان با روح ایمان تنافی دارد.</p> <p>۳. رحمت الهی از طریق رعایت تقوا و عمل به هنجارهای دینی (اصلاح امور بین مؤمنان) حاصل می‌شود.</p> <p>۴. ارزش حاکم بر ایجاد صلح میان مؤمنان رعایت عدالت و تقواست.</p> <p>۵. انسجام اجتماعی جامعه مؤمنان در گروی تقویت رابطه برادرانه است.</p> <p>۶. بی‌تفاوتی در قبال مؤمنان نتیجه ضعف ایمان است.</p> <p>۷. در نظام روابط برادرانه همه مؤمنان مسؤول حفظ و تقویت</p>	<p>همه مؤمنان سچه آنان که با یکدیگر در ستیزند و چه غیر آنان سجز این نیستند که با یکدیگر برادرند، پس بر شما فرض است که میان آن دو گروه از برادرانتان که با یکدیگر در ستیزند صلح و سازش برقرار کنید و همگان تقوای الهی را رعایت کنید، باشد که مورد رحمت قرار گیرید.</p>	<p>إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخْوَابِكُمْ وَقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ (۱۰)</p>

<p>رابطه هستند.</p> <p>۸. رابطه خصمانه مؤمنان با هم خلاف برادری است.</p> <p>۹. تلاش برای اصلاح روابط مؤمنان نوعی هنجار دینی و لازم است.</p> <p>۱۰. در رابطه برادری برتری وجود ندارد.</p> <p>۱۱. رابطه بین مؤمنان صرف نظر از سن، شغل و محیط، همیشه برادرانه است.</p> <p>۱۲. اصل اساسی در رابطه برادرانه، صلح و دوستی است.</p> <p>۱۳. نوع رابطه مؤمنان در هر حالت با هم برادرانه است.</p>		
<p>۱. عمل به ناهنجاری خواندن دیگران به الفاظ زشت، فسق و خروج از عدالت است.</p> <p>۲. رابطه برادری با عیب‌جویی و القاب زشت تنافی دارد.</p> <p>۳. در روابط مؤمنان، حفظ شخصیت و کرامت ایشان ارزش است.</p> <p>۴. خواندن دیگران با الفاظ زشت خلاف هنجار دینی و اخلاقی است.</p> <p>۵. عیب‌جویی از دیگران ناهنجاری دینی است.</p> <p>۶. رابطه برادری با استهزای دیگران منافات دارد.</p> <p>۷. هنجارها و ارزش‌های اخلاقی و دینی برای مردان و زنان یکسان است.</p> <p>۸. خودبرتربینی و قوم‌گرایی ریشه استهزای دیگران است.</p> <p>۹. مسخره کردن دیگران در هر سطحی نوعی ناهنجاری دینی است.</p> <p>۱۰. مؤمنان در روابط خود نباید دیگران را مسخره کنند.</p>	<p>ای کسانی که ایمان آورده‌اید، نباید قومی، قوم دیگر را به مسخره گیرند، شاید آنان نزد خدا از اینان بهتر باشند، و نباید زنانی زنان دیگر را به مسخره گیرند، شاید آنان نزد خدا از اینان بهتر باشند، و عیوب یکدیگر را فاش نسازید و یکدیگر را با لقب‌ها و عنوان‌های یاد باد مکنید. یاد کردن مردم به بدی پس از ایمان آوردن آنان نارواست، و کسانی که از این گناهان توبه نکنند، آنان ستمکارند.</p>	<p>يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَسْخَرْ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ عَسَىٰ أَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ وَلَا نِسَاءٌ مِنْ نِسَاءٍ عَسَىٰ أَنْ يَكُنَّ خَيْرًا مِنْهُنَّ وَلَا تَلْمِزُوا أَنْفُسَكُمْ وَلَا تَنَابَرُوا بِالْأَلْقَابِ بِئْسَ الْأَسْمَاءُ الْفُسُوقُ بَعْدَ الْإِيمَانِ وَمَنْ لَمْ يَتُبْ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ (۱۱)</p>
<p>۱. اعتبار و آبروی افراد اگر تخریب شود، دیگر جبران نمی‌شود.</p> <p>۲. قوام ارتباط با دیگران به آبرو و اعتبار، همچون گوشت برای بدن است.</p> <p>۳. نگاه تحقیرآمیز به دیگران به هر نحو ناهنجاری تلقی می‌شود.</p> <p>۴. انتشار افکار قالبی که جنبه تمسخر دارد، ناهنجاری دینی است.</p> <p>۵. توبه راهی برای پاک کردن اثرات انجام ناهنجاری‌هاست.</p> <p>۶. کنترل درونی و تقوای الهی مستلزم دوری از غیبت است.</p> <p>۷. غیبت رابطه برادرانه را تخریب می‌کند.</p> <p>۸. تجسس از مؤمنان با رابطه برادرانه ناسازگار است.</p> <p>۹. بدگمانی و تجسس زمینه غیبت دیگران است.</p> <p>۱۰. غیبت مؤمنان یکی از ناهنجاری‌های مذموم است.</p> <p>۱۱. تجسس در زندگی فردی مؤمنان ناهنجاری است.</p> <p>۱۲. بدگمانی زمینه تجسس در امور فردی دیگران می‌شود.</p> <p>۱۳. بدگمانی با رابطه برادرانه منافات دارد.</p> <p>۱۴. واکنش و تعامل مؤمنان با هم نباید بر مبنای بدگمانی باشد.</p> <p>۱۵. یکی از ناهنجاری‌های جامعه مؤمنان، بدگمانی به یکدیگر است.</p>	<p>ای کسانی که ایمان آورده‌اید، از گمان‌های بد درباره دیگران-که بسیار هم هست- بپرهیزید و به آنها ترتیب اثر ندهید، چرا که پاره‌ای از گمان‌ها گناه است، و در صد کشف عیوب مردم برنمایید، و یکدیگر را غیبت نکنید که غیبت مؤمن بسان این است که کسی گوشت مرده برادر خود را بخورد، آیا یکی از شما دوست دارد گوشت برادرش را که مرده است بخورد؟ شما قطعاً از این کار کراهت دارید، پس غیبت را نیز ناخوشایند بدانید و از خدا بترسید و به درگاه او از این گناهان توبه کنید که خداوند بسیار توبه‌پذیر و مهربان است.</p>	<p>يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا احْتَبُوا كَثِيرًا مِنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَلَا تَجَسَّسُوا وَلَا يَغْتَب بََعْضُكُمْ بَعْضًا أَيُحِبُّ أَحَدُكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا فَكَرِهْتُمُوهُ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ تَوَّابٌ رَحِيمٌ (۱۲)</p>

<p>۱. تقوای الهی ریشه همه ارزش‌های دینی است.</p> <p>۲. توجه انسان به ریشه‌های اجتماعی خود امری فطری است.</p> <p>۳. هویت‌های فرهنگی اقوام برای شناختن و تمییز است، نه برتری‌جویی.</p> <p>۴. اختلاف نژادی برای شناسایی اقوام است، نه برتری‌جویی و قوم‌گرایی.</p> <p>۵. برتری افراد مؤمن نزد خداست، نه در میان مردم.</p> <p>۶. اعتبار اصیل و پایدار نزد مردم نیست، بلکه نزد خداوند است.</p> <p>۷. برتری افراد و اقوام بر اساس دارا بودن نشانه‌های تقوای الهی است.</p> <p>۸. قوم‌گرایی و برتری‌جویی ضد ارزش‌های الهی است.</p>	<p>ای مردم، ما شما را از یک مرد و یک زن آفریدیم، بنابراین هیچ تیره و قبیله‌ای در آفرینش بر دیگری برتری ندارد، ما شما را به صورت تیره‌های گوناگون و قبیله‌های مختلف قرار دادیم تا یکدیگر را بشناسید، نه آنکه به نژاد و تیره خود افتخار کنید و هر ملتی خود را از دیگر ملت‌ها گرامی‌تر بدانند. به یقین گرامی‌ترین شما نزد خدا باتقواترین شماست. خداست که برتری انسان‌ها را معین می‌کند، چون به حقایق امور دانا و آگاه است.</p>	<p>يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ (۱۳)</p>
<p>۱. زندگی بادیه‌نشینی مانعی برای توسعه و تعالی اجتماعی است.</p> <p>۲. زندگی و روحیه بادیه‌نشینی با جریان پیشرفت ناسازگار است.</p> <p>۳. دینداری مستلزم رعایت ارزش‌ها و هنجارهای مؤمنانه است، نه ادعای زیبایی.</p> <p>۴. پیروی از خدا و رسولش تفکیک‌ناپذیر و جزء هنجارهای ضروری دین است.</p> <p>۵. بسیاری از ناهنجاری‌های دینی خصلت جبرانی دارد.</p> <p>۶. روابط مؤمنانه مستلزم رعایت ارزش‌ها و هنجارهای خاص خود است.</p>	<p>دسته‌ای از این اعراب بادیه‌نشین گفتند ایمان آوردیم. ای پیامبر، به آنان بگو: شما ایمان نیاورده‌اید، بلکه بگویید: اسلام آوردیم. هنوز ایمان در دل‌های شما راه نیافته است، ولی اگر خدا و پیامبرش را فرمان برید، از پاداش اعمال‌تان چیزی نمی‌کاهد، زیرا خداوند بسیار آمرزنده و مهربان است.</p>	<p>قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ وَإِنْ تُطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ لَا يَنفَعَكُمْ مِنْ أَعْمَالِكُمْ شَيْئًا إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۱۴)</p>
<p>۱. دل‌بستگی به جان و مال انگیزه بسیاری از کشش‌هاست.</p> <p>۲. جهاد با مال و جان در راه خدا جزء هنجارهای ضروری فرهنگ دینی است.</p> <p>۳. باور قلبی به حقانیت خدا و رسولش جزء ارزش‌های بنیادی دین است.</p> <p>۴. ایمان، اعتقاد به ارزش‌ها و عمل به هنجارهای مشخص است.</p>	<p>مؤمنان کسانی‌اند که به یکتایی خدا ایمان آورده و رسالت فرستاده او را باور کرده و در آنچه بدان گرویده‌اند تردید نکرده‌اند، و با مال و جان‌شان در راه خدا تلاش نموده‌اند (برای رضای خدا و طایف مالی و بدنی خود را انجام داده‌اند). تنها این‌اند که در ادعای ایمان راست می‌گویند.</p>	<p>إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ لَمْ يَرْتَابُوا وَجَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أُولَٰئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ (۱۵)</p>
<p>۱. روحیه بادیه‌نشینی تناسب بیشتری با مخفی‌کاری و تظاهر دارد.</p> <p>۲. ثبات در اعتقاد به ارزش‌ها و عمل به هنجارها موجب ایمان واقعی است.</p>	<p>به این بادیه‌نشینان بگو: آیا خدا را از ایمان و دینداری خود خبر می‌دهید، در حالی که خدا آنچه را در آسمان‌ها و آنچه را در زمین است می‌داند، و خدا به هر چیزی داناست.</p>	<p>قُلْ أَتَعْلَمُونَ اللَّهَ بِدِينِكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ (۱۶)</p>
<p>۱. صداقت در اعتقاد به ارزش‌ها و عمل به هنجارهاست، نه به صرف ادعا و زبان.</p> <p>۲. منت‌گذاری بر پیامبر امری سطحی و مذموم است.</p>	<p>بر تو منت می‌نهند که اسلام آورده‌اند. به آنان بگو: بر من منت نگذارید که اسلام آورده‌اید، بلکه خدا بر شما منت دارد که شما را به ایمان هدایت کرده است اگر در</p>	<p>يَمْشُونَ عَلَيْكَ أَنْ أَسْلَمُوا قُلْ لَا تَمْنُوا عَلَيَّ إِسْلَامَكُمْ بَلِ اللَّهُ يَمُنُّ عَلَيْكُمْ أَنْ هَدَاكُمْ لِلْإِيمَانِ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ (۱۷)</p>

	ادعای ایمان راستگو باشید.	إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ غَيْبَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ (۱۸)
۱. باور به مبدأ هستی مانع بی‌صدقتی در افراد است.	آری، تنها خداست که غیب آسمان‌ها و زمین را می‌داند و خدا به آنچه می‌کنید بینا است.	

۳-۲. مقوله هسته‌ای و مرکزی

با توجه به اهمیت مقوله هسته‌ای در تحلیل محتوای کیفی، ابتدا به معرفی و طرح این مقوله می‌پردازیم. مقوله مرکزی، نمایانگر مضمون اصلی پژوهش و حاصل انتزاع تدریجی مقولات و مفاهیم از متن آیات و گزاره‌های اجتماعی است. «مقوله مرکزی دارای قدرت تحلیل است. آنچه این قدرت را به آن می‌دهد، توانایی به هم نزدیک کردن مقوله‌ها برای توضیح کل مطلب است. از این‌رو، مقوله مرکزی باید بتواند گوناگونی‌های درون مقوله‌ها را نیز دربر بگیرد.» (استراوس و کرین، ۱۳۹۴: ۱۶۸)

طرح مقوله هسته‌ای در مطالعات کیفی سوره‌های قرآن کریم، به‌خصوص از این نظر اهمیت می‌یابد که قائل به نوعی وحدت موضوعی در هر سوره باشیم. نظریه وحدت موضوعی عبارت از رابطه ارگانیک و نظام‌واره آیات در هر یک از سوره‌های قرآن کریم است. این نظریه که گاهی به نام غرض و هدف سوره از آن یاد می‌شود، بحث بدیعی است که قرآن‌پژوهان در نیم قرن اخیر به آن توجه کرده‌اند. (ایازی، ۱۳۸۰: ۷)

مقوله هسته‌ای و مرکزی در این مطالعه «زمینه‌های رشد اجتماعی در جامعه مؤمنان» می‌باشد.^۷ ویژگی مهم این مقوله که به تدریج در یافته‌های تحقیق مورد کنکاش و بررسی قرار می‌گیرد،^۸ نقش کلیدی در درک و فهم محتوای سوره حجرات دارد. در واقع این مقوله مرکزی از یک سو حاصل فرآیند مفهوم‌سازی و مقوله‌سازی رایج در روش تحلیل محتوای کیفی است، و از سوی دیگر، اشاره نسبتاً مستقیمی است که در آیه ۷ با کلمه «راشدون» به آن شده است. همچنین مطالبی که در این سوره مطرح می‌شود، هرکدام به‌گونه‌ای در ارتباط با ویژگی‌های جامعه مؤمنان که مورد نظر خداوند بوده است و خطراتی که آن را تهدید می‌کند، قرار می‌گیرد. بنابراین مقوله مرکزی خود دارای دو مقوله اصلی است که یکی به عوامل رشد اجتماعی، و دیگری به موانع رشد می‌پردازد. در اینجا به تفصیل در مورد هر کدام از این مقولات و زیرشاخه‌های آنها و فرآیندی که در رسیدن به آنها طی شده است، اشاره می‌شود.

۳-۲-۱. عوامل رشد اجتماعی در جامعه مؤمنان

مجموعه عواملی که در این قسمت قرار می‌گیرند، اشاره به وضعیت‌های ایجابی دارند که از نظر خداوند، تحقق آنها برای شکل‌گیری و تداوم جامعه مؤمنان ضروری می‌باشد و کنشگران اجتماعی، چه در سطح افراد و چه در سطح نهادها و سازمان اجتماعی، به‌نوعی موظف به آن می‌باشند.^۹ به بیان دیگر، کیفیت جامعه مبتنی بر ایمان به اسلام بر مبنای آنچه که مطلوب خداوند می‌باشد، نسبت مستقیمی با کیفیت و کمیت حاکمیت و تداوم این ویژگی‌ها در مناسبات اجتماعی و روابط انسانی جامعه اسلامی دارد.

۳-۲-۱-۱. تعامل مؤمنان با خدا و رسول (پیشوایان الهی)

بخشی از آیات ابتدایی این سوره به نحوه تعامل و رعایت ادب و اخلاق افراد جامعه با پیامبر می‌پردازد. هرچند رابطه افراد با خداوند را نمی‌توان رابطه اجتماعی قلمداد کرد، ولی نوعی پیوستگی و یگانگی میان رعایت مقام پیامبر و خداوند در این آیات قابل مشاهده است. جدول شماره ۲ به تفصیل به مواردی که رعایت و یا ترک آنها برای مؤمنان در ارتباط با خداوند و پیامبر لازم است، اشاره دارد. نکته ضروری دیگر، توجه به انطباق و تسری مقام پیامبر به‌عنوان پیشوای دینی در هر جامعه است که بررسی و تحلیل صحت و سقم ابعاد آن در حیطه این نوشتار نیست.

جدول شماره ۲: نحوه تعامل مؤمنان با خدا و رسول

آیه	گزاره اجتماعی	کد	مضمون	زیرمقوله
۷	اطاعت از پیامبر و رهبران الهی موجب آرامش افراد و جامعه می‌شود.	پیروی کامل از پیامبر	عمل به هنجارها	تعامل مؤمنان با خدا و رسول
۱	پیشی نگرفتن از دستورات خدا و پیشوایان دین جزء آداب و هنجارهای مؤمنان در جامعه است.	رعایت احترام و ادب در برابر خدا و رسول		
۲	رعایت حرمت و ادب پیشوایان دین جزء ایمان است.	رسول		
۲	مؤمنان موظف به رعایت ادب و احترام در رابطه با پیامبران و پیشوایان دینی هستند.			
۲	یکی از آداب گفت‌وگو با پیامبر و پیشوایان دین این است که با آنها آهسته صحبت کنند.	بلند صحبت کردن با پیامبر	ترک ناهنجاری‌ها	
۱	پیشی نگرفتن از دستورات خدا و پیشوایان دین جزء آداب و هنجارهای مؤمنان در جامعه است.	پیشی نگرفتن از خدا و رسول		

		دخالت در تشریح	اعمال خودسرانه در امور دینی نوعی ناهنجاری و خلاف تقوای الهی است.	۱
		رفتارهای خودسرانه دینی	تندروی و کندروی نسبت به پیامبر و پیشوایان خلاف هنجارهای دینی است.	۱
		ورود به امور مربوط به خدا و رسول	اعمال خودسرانه در امور دینی نوعی ناهنجاری و خلاف تقوای الهی است.	۱

۳-۲-۱. تعاملات اخلاقی و اجتماعی مؤمنان با یکدیگر

بخشی دیگر از آیات سوره حجرات به ترسیم ویژگی‌های مطلوب در روابط افراد و مؤمنان به دین اسلام است. این ویژگی‌ها نیز مربوط به رعایت و ترک مواردی است که از نظر خداوند برای جامعه مطلوب، بااهمیت تشخیص داده شده است. در این آیات به نوع خاصی از روابط متقابل اجتماعی با عنوان «روابط برادرانه» اشاره می‌شود که سابقه طرح در ادبیات رایج علوم انسانی نداشته و شایان بررسی جامع آن در فرصتی مناسب‌تر می‌باشد. به نظر می‌رسد شالوده رابطه برادرانه بر نوعی اعتماد کامل در تعاملات فردی و اجتماعی در جامعه دینی استوار است. جدول شماره ۳ منعکس‌کننده این ویژگی‌ها در روابط اجتماعی مؤمنان می‌باشد.

جدول شماره ۳: نحوه تعامل مؤمنان با یکدیگر

آیه	گزاره اجتماعی	کد	مضمون	زیرمقوله
۱۲	غیبت رابطه برادرانه را تخریب می‌کند.	تخریب رابطه برادرانه با غیبت	نگاه برادرانه به یکدیگر	تعاملات اخلاقی و اجتماعی مؤمنان
۱۰	در جامعه مؤمنان همه مسؤول حفظ و تقویت رابطه هستند.	مسئولیت متقابل در رابطه برادرانه		
۱۲	تجسس در زندگی مؤمنان با رابطه برادرانه ناسازگار است.	ناسازگاری تجسس با رابطه برادرانه		
۱۲	بدگمانی به دیگران با رابطه برادرانه منافات دارد.	بدگمانی موجب تخریب رابطه برادرانه		
۱۲	واکنش و تعامل مؤمنان با هم نباید بر مبنای بدگمانی باشد.			
۱۱	رابطه برادری با عیب‌جویی و خواندن مؤمنان با القاب زشت تنافی دارد.	تنافی خواندن دیگران با الفاظ زشت		
۱۱	خواندن دیگران با الفاظ زشت خلاف هنجار دینی و اخلاقی است.			

عیب‌جویی منافی رابطه برادرانه	عیب‌جویی از دیگران نوعی ناهنجاری دینی است.	۱۱	
تنافی رابطه برادرانه با استهزاء	رابطه برادری با استهزای دیگران منافات دارد.	۱۱	
خصومت خلاف رابطه برادرانه	رابطه خصمانه مؤمنان با هم خلاف برادری است.	۱۰	
تنافی رابطه برادری با برتری‌جویی	در رابطه برادری، برتری‌جویی بر یکدیگر وجود ندارد.	۱۰	
ارزش اصلی صلح در رابطه برادرانه	تلاش برای اصلاح روابط مؤمنان نوعی هنجار دینی و لازم است.	۱۰	
	اصل اساسی در رابطه برادرانه، صلح و دوستی است.	۱۰	
ضرورت برادرانه بودن رابطه	نوع رابطه مؤمنان در هر حالت با هم برادرانه است.	۱۰	
پرهیز از ناهنجاری‌های اخلاقی	بی‌تفاوتی در قبال مؤمنان	بی‌تفاوتی در قبال مؤمنان نتیجه ضعف ایمان است.	۱۰
	تحقیر دیگران	نگاه تحقیرآمیز به دیگران به هر نحو ناهنجاری تلقی می‌شود.	۱۲
	تقویت متقابل ناهنجاری‌ها	بدگمانی و تجسس زمینه غیبت دیگران است.	۱۲
		غیبت مؤمنان یکی از ناهنجاری‌های مذموم است.	۱۲
		اعتبار و آبروی افراد اگر تخریب شود، دیگر جبران نمی‌شود.	۱۲
	غیبت و بدگویی از دیگران	بدگمانی و تجسس زمینه غیبت دیگران است.	۱۲
		تجسس در زندگی دیگران	تجسس در زندگی فردی مؤمنان ناهنجاری است.
	بدگمانی به دیگران	بدگمانی زمینه تجسس در امور فردی دیگران می‌شود.	۱۲
		یکی از ناهنجاری‌های جامعه مؤمنان، بدگمانی به یکدیگر است.	۱۲
	خواندن دیگران با القاب زشت	خواندن دیگران با الفاظ زشت خلاف هنجار دینی و اخلاقی است.	۱۱
عیب‌جویی از دیگران	عیب‌جویی از دیگران ناهنجاری دینی است.	۱۱	
	مؤمنان در روابط خود نباید دیگران را مسخره کنند.	۱۱	
	تمسخر دیگران	انتشار افکار قالبی که جنبه تمسخر دارد، ناهنجاری دینی است.	۱۲
	بی‌تفاوتی نسبت به مشکلات دیگران	بی‌تفاوتی نسبت به مشکلات مؤمنان با روح ایمان تنافی دارد.	۱۰

		بی‌توجهی به حریم خصوصی	بی‌توجهی به حریم شخصی انسان‌ها از بی‌عقلی است.	۴
		فریاد زدن نام دیگران	داد زدن و خواندن دیگران با صدای بلند و مکرر از بی‌عقلی است.	۴
رعایت ادب و هنجار		توجه به حفظ آبروی افراد	قوام ارتباط با دیگران به آبرو و اعتبار، همچون گوشت برای بدن است.	۱۲
		احترام به حریم شخصی	بدگمانی زمینه تجسس در امور فردی دیگران می‌شود.	۱۲
		حفظ شخصیت مؤمن	در روابط مؤمنان، حفظ شخصیت و کرامت مؤمنان ارزش است.	۱۱
		یکسانی رعایت هنجارها و ارزش‌ها	هنجارها و ارزش‌های اخلاقی و دینی برای مردان و زنان یکسان است.	۱۱
		خیرخواهی برای دیگران	خیرخواهی در روابط اجتماعی موجب جلب رحمت الهی می‌شود.	۱۰
		صلح و سازش با دیگران	اصل در جامعه مؤمنان برقراری صلح میان ایشان است.	۹
		تلاش برای رفع اختلاف دیگران	تلاش برای اصلاح روابط مؤمنان نوعی هنجار دینی و لازم است.	۱۰
		همدلی و درک متقابل	یکدلی و یکرنگی در تعامل با دیگران پاداش الهی را دربر دارد.	۳
		آهسته سخن گفتن با دیگران	آهسته سخن گفتن با دیگران نشانه احترام و تواضع به آنهاست.	۳

۳-۲-۱-۳. وجود ایمان در جامعه و افراد

از دیگر عواملی که در رشد جامعه مسلمانان تأثیر دارد، ظهور ایمان به‌عنوان یکی از ارکان باورها و ارزش‌های الهی در قلوب افراد و سرایت آن در کنش‌های آنهاست. جدول ۴ به ابعاد ذکر شده در این سوره برای ایمان اشاره می‌کند.

جدول شماره ۴: ابعاد ایمان در جامعه و افراد

آیه	گزاره اجتماعی	کد	مضمون	زیرمقوله
۲	رعایت ادب به‌خصوص با پیامبر جزء ایمان است.	احترام به پیامبر	ویژگی ایمان جامعه و افراد	وجود ایمان در جامعه و افراد
۶	خوش‌باوری در ارتباط با منحرفان خلاف ایمان است.	هشیاری در مقابل منحرفان		
۱۴	عدم تزلزل در باورها نشان ایمان و صداقت است.	عدم تزلزل در باورها		
۲	رعایت حرمت و ادب پیشوایان جزء ایمان است.	احترام پیشوایان دینی		
۱۵	ایمان، اعتقاد به ارزش‌ها و عمل به هنجارهای مشخص است.	پایبندی به ارزش‌ها و هنجارها		

۱۶	ثبات در اعتقاد به ارزش‌ها و عمل به هنجارها، موجب ایمان واقعی است.	ثبات در دین
۲	رعایت ادب و احترام به مؤمنان نشانه‌ای از ایمان است	ادب با دیگران
۶	خوش‌باوری در ارتباط با منحرفان خلاف ایمان است.	خوش‌باور نبودن به منحرفان
۱۰	بی‌تفاوتی نسبت به مشکلات مؤمنان با روح ایمان تنافی دارد.	بی‌تفاوت نبودن در مشکلات دیگران

۳-۲-۱-۴. صداقت

عامل دیگر ذکر شده در سوره که موجب رشد فطری، انسانی و اجتماعی در جامعه مؤمنان می‌باشد، صداقت است که ابعاد آن در جدول ۵ گزارش شده است.

جدول شماره ۵: ابعاد صداقت در جامعه و افراد

آیه	گزاره اجتماعی	کد	مضمون	زیرمقوله
۱۷	صداقت در اعتقاد به ارزش‌ها و عمل به هنجارهاست، نه به صرف ادعا و زبان.	صداقت، باور به ارزش‌ها و عمل به هنجارهای دینی	صداقت	صداقت در باورها
۱۵	عدم تزلزل در باورها نشان ایمان و صداقت است.	عدم تزلزل در باورها		
۱۸	باور به مبدأ هستی مانع بی‌صداقتی در افراد است.	باور به مبدأ و معاد		
۱۷	صداقت در گفتار و عمل نشانه مؤمنان است.	مؤمنان انسان‌هایی صادق	صداقت	صداقت در رفتارها
۱۵	جهاد با مال و جان در راه خدا از هنجارهای ضروری فرهنگ دینی است.	جهاد با مال و جان در راه خدا		

۳-۲-۱-۵. وجود امنیت اجتماعی

وجود سطحی از امنیت در ابعاد مختلف آن، برای دوام هر جامعه و رشد آن ضروری است که در این سوره به برخی از آنها اشاره شده است. جدول ۶ ابعاد امنیت ذکر شده در این سوره را نشان می‌دهد.

جدول شماره ۶: ابعاد امنیت در جامعه

آیه	گزاره اجتماعی	کد	مضمون	زیرمقوله
۷	نفوذ اجتماعی دین در افراد مؤمن جنبه عاطفی و آرامش‌بخش است.	آرامش‌بخشی دین	ابعاد امنیت	وجود امنیت اجتماعی
۷	اطاعت از و پیامبر و رهبران الهی موجب آرامش در افراد و پیروی از پیامبر موجب امنیت و	پیروی از پیامبر موجب امنیت و		

	آرامش جامعه	جامعه می‌شود.	
۶	هشیاری در مقابل منحرفان	تحقیق و هوشیاری مانع تأثیر رفتار منحرفان و موجب امنیت است.	
۶	تجسس در امور عمومی	تجسس و حساسیت در امور عمومی جامعه لازم است.	
۶	امنیت جامعه مقدم بر آبروی منحرفان	برملا کردن فرد در رابطه با امنیت جامعه ایرادی ندارد.	
۶	حساسیت به منابع خبری	توجه به منابع خبری برای امنیت روانی جامعه اهمیت دارد.	
۶		در جامعه دینی توجه به صحت منابع خبر ضروری است.	
۶	شایعه‌سازی مخل امنیت جامعه	مؤمنان شایعه‌سازی و دروغ‌پردازی نمی‌کنند.	

۳-۲-۱-۶. شفافیت هنجاری

از عوامل دیگری که می‌تواند در شکل‌گیری و تداوم یک جامعه تأثیر داشته باشد، شفافیت و صراحت در هنجارهایی است که افراد باید آنها را در کنش‌های خود رعایت کنند. یکی از دلایل روی نیاوردن افراد به رفتار اخلاقی و درونی نشدن ارزش‌ها، نداشتن تصور روشن از رفتارهای اخلاقی و مزایا و معیارهای آن است. به عبارت دیگر، افراد مرزهای مخدوشی را که میان فضیلت‌ها و رذیلت وجود دارد، به خوبی تشخیص نمی‌دهند و به این ترتیب، تصور درستی از رفتارها ندارند. هر گاه فرد، برداشت مناسبی از رفتار اخلاقی داشت، یکی از زمینه‌های درونی شدن ارزش‌ها و عمل بر اساس آنها فراهم شده است. (خسروی و باقری، ۱۳۸۷: ۹۲)

در این سوره خداوند به برخی هنجارهای اخلاقی و رفتاری لازم برای مؤمنان به شکلی روشن اشاره می‌کند تا هیچ ابهامی برای رعایت آنها نباشد. جدول ۷ به ابعاد این مؤلفه اشاره می‌کند.

جدول شماره ۷: مواردی از شفافیت هنجاری

آیه	گزاره اجتماعی	کد	مضمون	زیرمقوله
۲	خواندن مردم به نیکویی جزء آداب پسندیده است.	نیکو صدازدن افراد	مطلوبیت انجام هنجارها	شفافیت هنجاری
۲	یکی از آداب گفت‌وگو با پیامبر و پیشوایان دین این است که با آنها آهسته صحبت کنند.	آهسته صحبت کردن با رهبران		
۳	آهسته سخن گفتن نشانه ادب اجتماعی است.	آهسته صحبت کردن با دیگران		

مطلوبیت ترک ناهنجارها	۵	رعایت ادب و حقوق دیگران در دین مهم است.	رعایت ادب
	۵	وقت‌شناسی با دیگران نشانه بی‌صبری و بی‌ادبی است.	بی‌ادبی با دیگران
	۱	تندروی و کندروی نسبت به پیشوایان خلاف هنجارهای دینی است.	پیشی نجستن از رهبران
	۶	مؤمنان شایعه‌سازی و دروغ‌پردازی نمی‌کنند.	دوری از شایعه‌پراکنی
	۹	درگیری و نزاع افراد و گروه‌ها در جامعه دینی نوعی ناهنجاری است.	تخاصم با دیگران
	۱۲	تجسس در زندگی فردی مؤمنان ناهنجاری است.	تجسس در حریم خصوصی دیگران
	۱۲	غیبت مؤمنان یکی از ناهنجاری‌های مذموم است.	بدگویی از دیگران
	۱۱	مسخره کردن دیگران در هر سطحی نوعی ناهنجاری دینی است.	استهزای دیگران
	۱۱	عیب‌جویی از دیگران ناهنجاری دینی است.	عیب‌جویی و نکته‌سنجی

۳-۲-۱-۷. رعایت ادب و اخلاق اجتماعی

از عوامل مهم رشد فردی و اجتماعی، رعایت هنجارها و آدابی است که در هر جامعه جزء اصول اخلاقی محسوب می‌شود. در واقع با رعایت این هنجارهاست که حدود شخصی و اجتماعی افراد مورد احترام قرار می‌گیرد و محیطی که در آن افراد احساس احترام داشته باشند، قطعاً منجر به رشد شخصیتی و اجتماعی آنها می‌شود. بر این مبنا شاید بتوان میزان رعایت ادب و اخلاق را در یک محیط اجتماعی، شاخصی برای رشدیافتگی آن محسوب کرد. در جدول ۸ مواردی که در این سوره از نظر خداوند، رعایت آنها در مراودات ضروری بوده است، ذکر می‌شود.

جدول شماره ۸: مواردی از رعایت ادب و اخلاق

آیه	گزاره اجتماعی	کد	مضمون	زیرمقوله
۴	رعایت ادب و احترام در روابط اجتماعی نشانه میزان خرد افراد است.	ملازمت ادب و خردورزی	سطح فردی رفتار	توجه به ادب و اخلاق اجتماعی
۱	افراد در جامعه اسلامی باید نسبت به رعایت آداب و هنجارها نوعی کنترل درونی (تقوا) داشته باشند.	ادب نتیجه تقوا و خودکنترلی		

		رعایت ادب با پیشوایان	مؤمنان موظف به رعایت ادب و احترام در رابطه با پیامبران و پیشوایان دینی هستند.	۲
		ملازمت ایمان فردی و ادب	رعایت ادب به خصوص با پیامبر جزء ایمان است.	۲
		از بین رفتن نتیجه مثبت اعمال با بی ادبی	نابودی اعمال نیک می تواند پیامد ناخواسته و ندانسته اعمال باشد.	۲
		ملازمت ادب و صبر	صبر نشانه ادب و تعقل است.	۵
ویژگی جمعی مؤمنان	ادب در جمع		رعایت ادب در صحنه اجتماع جزء هنجارهای دینی است.	۱
			رعایت ادب در یک جمع نشانه خردورزی آنهاست.	۵
			خواندن مردم در حضور دیگران به نیکویی جزء آداب پسندیده است.	۲

۳-۲-۱-۸. تعهد به ارزش ها و هنجارهای دینی

تحقق نسبی یک فرهنگ در جامعه وابستگی فراوانی به باورها و هنجارهایی دارد که شالوده آن فرهنگ را شکل می دهند. جامعه مؤمنان و مسلمانان نیز از این قاعده مستثنا نبوده و هنگامی می توان از تحقق جامعه دینی نام برد که به طور نسبی، شاهد حاکمیت ارزش های مطلوب خداوند در الگوها و هنجارهای رفتاری مؤمنان باشیم. جدول ۹ به مواردی از این ارزش ها و هنجارهایی که تعهد به آنها مورد نظر خداوند در سوره حجرات بوده است، اشاره دارد.

جدول شماره ۹: باور به ارزش ها و هنجارهای دینی

آیه	گزاره اجتماعی	کد	مضمون	زیرمقوله
۹	اصل در جامعه مؤمنان برقراری صلح است.	جنبه ارزشی صلح و آرامش	باور به ارزش ها و نفی ضد ارزش ها	تعهد به ارزش ها و هنجارهای دینی
۸	باور به ارزش ها موجب رشد جامعه است.	تأثیر مثبت باور به ارزش ها		
۷	رشد افراد در جامعه در گروی محبت ایمان و نفرت کفر است.	نشانه باور به ارزش ها		
۱۴	دینداری مستلزم باور قلبی به ارزش هاست، نه ادعای زبانی.	ارزش بودن ایمان به پیامبر		
۷	پیامبران (رهبران الهی) زمینه رشد و تعالی جامعه را فراهم می کنند.	دوری از ضد ارزش ها		
۷	کفر ورزیدن مانع رشد و تعالی انسان هاست.	رعایت		
۸	رعایت هنجارهای دینی موجب رشد جامعه است.	پیامدهای مثبت رعایت		

هنجارهای دینی	هنجارها	رحمت الهی از طریق رعایت تقوا و عمل به هنجارهای دینی (اصلاح امور بین مؤمنان) حاصل می‌شود.	۱۰
		یکدلی و یکرنگی در تعامل با دیگران پاداش الهی را دربر دارد.	۳
		دینداری به رعایت هنجارهای مؤمنانه است، نه ادعای زبانی.	۱۴
	پیروی از خدا و رسول هنجار مطلوب	پیروی از خدا و رسولش تفکیک‌ناپذیر و از هنجارهای ضروری دین است.	۱۴
	خصلت جبرانی در ناهنجاری‌های دینی	بسیاری از ناهنجاری‌های دینی خصلت جبرانی دارد.	۱۴
		توبه راهی برای پاک کردن اثرات انجام ناهنجاری‌هاست.	۱۲
	نقش هنجارها در روابط برادرانه مؤمنان	روابط مؤمنانه مستلزم رعایت ارزش‌ها و هنجارهای خاص خود است.	۱۴
		انسجام اجتماعی جامعه مؤمنان در گروی تقویت رابطه برادرانه است.	۱۰
	تأثیرات منفی انجام ناهنجاری‌ها	نابودی اعمال نیک می‌تواند پیامد ناخواسته و ندانسته اعمال باشد.	۲
	بازگشت مثبت اثر عمل به هنجارها	تأثیر رعایت ادب با دیگران برای خودشان است.	۵

۳-۲-۱-۹. خردورزی، خودکنترلی (تقوا) و رعایت قسط و عدالت

موارد فوق از جمله عوامل رشد جامعه مؤمنان است که با وجود اهمیت آن در ادبیات قرآنی، در این سوره اشاراتی به آنها شده است.^{۱۰} مجموعه این سه مورد در جدول ۱۰ ارائه شده است.

جدول شماره ۱۰: توجه به عقلانیت، تقوا و قسط

آیه	گزاره اجتماعی	کد	مضمون	مقوله
۴	رعایت ادب و احترام در روابط اجتماعی نشانه میزان خرد است.	بی‌ادبی رفتاری غیرعقلانی	خردورزی و عقلانیت	شرایط ایجابی رشد
		رعایت آداب اجتماعی		
۵	رعایت ادب در یک جمع نشانه خردورزی آنهاست.	رعایت آداب اجتماعی		

		نشانی از عقلانیت جمعی		
		صبر و ادب نشانه خرد		
توجه به عدل و قسط	توجه به عدالت در رفع اختلافات مؤمنان	حفظ ارزش عدالت مستلزم رعایت هنجارهای مبتنی بر آن است.	۹	
		رعایت قسط و عدالت ارزش بنیادی در حل اختلافات است.	۹	
		ارزش حاکم بر ایجاد صلح میان مؤمنان رعایت عدالت و تقواست.	۱۰	
روحیه خودکنترلی و تقوای الهی	ضرورت خودکنترلی افراد	افراد در جامعه اسلامی باید نسبت به رعایت آداب و هنجارها نوعی کنترل درونی (تقوا) داشته باشند.	۱	
		آهسته سخن گفتن نشانه خودکنترلی است.	۳	
		خودکنترلی نسبت به ناهنجاریها	کنترل درونی و تقوای الهی مستلزم دوری از غیبت و بدگویی است.	۱۲
		خودکنترلی نتیجه باور به ارزشها	تقوای الهی ریشه همه ارزشهای دینی است.	۱۳
		اهمیت کنترل درونی نسبت به کنترل بیرونی		
		میزان خودکنترلی ملاک برتری افراد	برتری افراد مؤمن نزد خداست، نه در میان مردم.	۱۳
			اعتبار اصیل و پایدار نزد اجتماع نیست، بلکه نزد خداوند است.	۱۳
برتری افراد و اقوام بر اساس دارا بودن نشانههای تقوای الهی است.	۱۳			

۳-۳. موانع رشد در جامعه مؤمنان

در کنار ذکر برخی عوامل رشد اجتماعی مؤمنان، در این سوره با مواردی مواجه می‌شویم که وجود آنها مانعی برای رشد جامعه مؤمنان تلقی می‌شود؛ به گونه‌ای که یا اثر عوامل ایجابی را از بین می‌برد، و یا اصولاً با رشد انسانی و اجتماعی تنافی دارد. مجموع مضامین و کدهای مربوط به این مقوله در جدول ۱۱ ارائه شده است.

جدول شماره ۱۱: موانع رشد اجتماعی در جامعه مؤمنان

آیه	گزاره اجتماعی	کد	مضمون	مقوله
۲	بی ادبی موجب از بین رفتن نتایج اعمال نیک آدمی می شود.	نتایج سوء بی ادبی	بی توجهی به ادب و اخلاق	موانع تحقق رشد
۵	وقت نشناسی با دیگران نشانه بی صبری و بی ادبی است.	بی ادبی نوعی ناهنجاری دینی		
۳	بی احترامی و بی ادبی سزاوار توبیخ و تنبیه است.			
۷	در جامعه دینی رهبران دنباله روی هیجانان مردم نیستند.	ناسازگاری جامعه دینی با رفتارهای هیجانی	رفتارهای احساسی و هیجانی	
۹	درگیری و نزاع افراد و گروهها در جامعه دینی نوعی ناهنجاری است.	ناهنجاری نزاع افراد و گروهها	تخاصم داخلی	
۹	تخاصم مانع همبستگی و انسجام جامعه مؤمنان است.	اثرات منفی درگیریها		
۹	افراد مؤمن نسبت به تهدیدات جامعه خود مسؤول هستند.	بی توجهی به مشکلات	بی توجهی به مشکلات	
۱۰	بی تفاوتی نسبت به مشکلات مؤمنان با روح ایمان تنافی دارد.	جامعه نوعی ناهنجاری است		
۶	اعتماد به منحرفان و کجروان (فاسق) موجب پشیمانی است.	ضعف سرمایه اجتماعی منحرفان	گسترش انحرافات و ناهنجاریهای دینی	
۶	کجروی و انحراف موجب سلب اعتماد در جامعه است.	انحراف و کجروی موجب کاهش سرمایه اجتماعی		
۶	توجه و دقت در منبع خبر از نشانههای ایمان است.	ضرورت بی توجهی به منحرفان		
۶	شایعه سازی و خبر دروغ نوعی انحراف و فسق است.	ناهنجاری شایعه سازی و خبر دروغ		
۶	مؤمنان شایعه سازی و دروغ پردازی انجام نمی دهند.			
۷	انحرافات و ناهنجاریها اثرات هم افزایی بر یکدیگر و جامعه دارند.	تأثیرات هم افزای ناهنجاریها		
۱۱	عمل به ناهنجاری خواندن دیگران به الفاظ زشت، فسق و خروج از عدالت است.	عمل به ناهنجاری منجر به انحراف از قسط و دین می شود.		
۱۲	انتشار افکار قالبی نسبت به اقوام دیگر که جنبه تمسخر دارد، ناهنجاری دینی است.	پرهیز از انتشار افکار قالبی نامناسب		
۱۱	خودبرتری بینی و قوم گرایی ریشه استهزای دیگران است.	قوم گرایی نوعی ضد ارزش دینی	قوم گرایی و تفاخر	
۱۳	هویت های فرهنگی اقوام برای شناختن یکدیگر است، نه برتری جویی.			
۱۳	اختلاف نژادی برای شناسایی اقوام است، نه برتری جویی و قوم گرایی.			
۱۷	منت گذاری بر پیامبر تناسب بیشتری با سبک زندگی بادیه نشینی دارد.	منت به خدا و رسول	منت به خدا و رسول	

		منت‌گذاری بر پیامبر امری سطحی و مذبذب است.	۱۷
روحیه و سبک زندگی بادیه‌نشینان	بادیه‌نشینان مانعی برای رشد و تعالی اجتماعی	منت‌گذاری بر پیامبر تناسب بیشتری با سبک زندگی بادیه‌نشینان دارد.	۱۷
		زندگی بادیه‌نشینان مانعی برای توسعه و تعالی اجتماعی است.	۱۴
		زندگی و روحیه بادیه‌نشینان با جریان پیشرفت ناسازگار است.	۱۴
	زندگی درگیر خود بادیه‌نشینان	روحیه بادیه‌نشینان تناسب بیشتری با مخفی‌کاری و تظاهر دارد.	۱۶
	غلبه مخفی‌کاری در بادیه‌نشینان	روحیه بادیه‌نشینان تناسب بیشتری با مخفی‌کاری و تظاهر دارد.	۱۶
	زمینه نفاق و تظاهر در بادیه‌نشینان	روحیه بادیه‌نشینان تناسب بیشتری با مخفی‌کاری و تظاهر دارد.	۱۶

نتیجه‌گیری

تحلیل محتوای کیفی را می‌توان روشی برای تفسیر محتوایی داده‌های متن از طریق فرآیندهای طبقه‌بندی نظام‌مند، رمزبندی، و تم‌سازی یا طراحی الگوهای شناخته‌شده دانست. در حقیقت، در یک مطالعه کیفی متن، پژوهشگر قصد دارد به لایه‌های پنهانی متن راه پیدا کرده و به مراد پیام دست یابد و بر اساس متن، خطوط فکری پدیدآورنده پیام را شناسایی کند و در این تجزیه و تحلیل، اهداف، ارزش‌ها، فرهنگ و تمایلات متن را بکاود و زمینه را برای فهم دقیق‌تری از متن فراهم سازد. آنچه مسلم است، نتیجه‌گیری از داده‌ها کاری انتزاعی و فکری، اما متکی بر تجزیه و تحلیل داده‌هاست که منطقی و قدرت استدلال محقق جایگاه ویژه‌ای در آن دارد. (عزتی، ۱۳۷۶: ۲۴۹)

با توجه به محتوای اجتماعی سوره حجرات، در این مقاله نیز تلاش شد با به‌کارگیری روش تحلیل محتوای کیفی، تصویری منسجم از مضامین اجتماعی پنهان در این سوره ارائه شود. مبتنی بر نظریه وحدت موضوعی سوره‌های قرآن و یافته‌های پژوهش، مقوله مرکزی، «زمینه‌های رشد اجتماعی در جامعه مؤمنان» تشخیص داده شد. در واقع خداوند در این سوره به بیان نوعی نظام هنجاری برای مناسبات اجتماعی میان مؤمنان و پیامبر به‌عنوان پیشوای الهی مردم از یک سو، و خود افراد در جامعه از سوی دیگر، و همچنین خطراتی که می‌تواند انسجام میان آنها را به خطر بیندازد، می‌پردازد.

بر مبنای یافته‌های تحقیق، عوامل تأثیرگذار در رشد جامعه مؤمنان عبارت‌اند از: تعامل مؤمنان با خدا و رسول، تعاملات اخلاقی و اجتماعی مؤمنان با یکدیگر، وجود ایمان در جامعه و افراد، صداقت، وجود امنیت اجتماعی، شفافیت هنجاری، رعایت ادب و اخلاق اجتماعی، تعهد به ارزش‌ها و هنجارهای دینی، خردورزی، خودکنترلی

(تقوا) و رعایت قسط و عدالت. از سوی دیگر، موانعی نیز می‌تواند جامعه مؤمنان و رشد آن را مورد تهدید قرار دهد که عبارت‌اند از: بی‌توجهی به ادب و اخلاق، تخاصم و درگیری داخلی، بی‌توجهی مؤمنان به مشکلات یکدیگر، گسترش انحراف و ناهنجاری‌های دینی، قوم‌گرایی و تفاخر، منت‌گذاری بر خدا و رسول و بادیه‌نشینی. همچنین در این سوره به حاکمیت «رابطه برادرانه» به‌عنوان نوع خاصی از رابطه اجتماعی در تعاملات میان مؤمنان تأکید می‌شود که نیازمند مفهوم‌سازی دقیق‌تر در ادبیات جامعه‌شناسی برای آن است.

هرچند یافته‌های تحقیق نشان‌دهنده نوعی تصویر کلی از فضای ارزشی و هنجاری مطلوب در جامعه مؤمنان در سوره حجرات است، ولی به‌نظر می‌رسد در تحقیقی جامع‌تر در این زمینه می‌توان بر اساس بررسی جامع و کامل کلام خداوند در قرآن مجید، علاوه بر تکمیل این ویژگی‌ها، به سازوکارهای تحقق جامعه مطلوب و موضوع نظام‌سازی در قرآن دست یافت.

پی‌نوشت‌ها

- ۱- برای مطالعه بیشتر رجوع کنید به: مقاله «تحلیل محتوای کیفی» نوشته ایمان و نوشادی.
- ۲- «منظور از واحدهای زمینه، قسمت‌هایی خاص از متن است که واحد ثبت در آن ظاهر و طبقه‌بندی می‌شود. واحد زمینه، وسیع‌ترین متن محتواس است که می‌توان آن را برای مشخص کردن واحد ثبت مورد بررسی قرار داد.» (هولستی، ۱۳۸۰: ۱۸۲)
- ۳- در این مرحله علاوه بر استفاده از تفاسیر معروف همچون *المیزان* و *تفسیر راهنما*، به برخی منابع خاص در این زمینه مراجعه شده است. این آثار عبارت‌اند از: *مفاهیم اجتماعی در قرآن مجید*، *تفسیر ساختاری سوره حجرات*، *اخلاق اجتماعی تفسیر سوره حجرات*، *اندیشه اجتماعی در قرآن مجید*، *نظام اخلاقی اسلام*، *تفسیر سوره حجرات* (قرائتی).
- ۴- منظور از واحد ثبت، عبارت است از واحد معنادار و قابل رمزگذاری، جزئی از محتوا که برای درست کردن مقوله واحد پایه به حساب می‌آید. واحد ثبت از نظر ماهیت و اندازه، ممکن است بسیار متغیر باشد.
- ۵- کد، برچسبی است که به یک واحد معنایی داده می‌شود.
- ۶- ترجمه آیات برگرفته از ترجمه قرآن بر اساس *المیزان*، اثر سیدمحمدرضا صفوی است.
- ۷- به نظر بیشتر مفسران قرآن کریم، سوره حجرات معروف به اخلاقی‌ترین سوره قرآن کریم است که هر کدام با تعبیری از این موضوع یاد کرده‌اند. به‌طور مثال علامه طباطبایی این سوره را مشتمل بر مسائلی از احکام دین و آداب اخلاقی برای سعادت زندگی فردی و جمعی انسان

می‌داند. آیت‌الله جوادی آملی نیز محور اصلی این سوره را ساختن یک جامعه متمدن و با فرهنگ و برتر ذکر می‌کند.

۸- معرفی مقوله هسته‌ای در ابتدای یافته‌های تحقیق برای سهولت بهتر خواننده در ارتباط با عناصر تشکیل‌دهنده آن در سیر تحقیق است. در واقع مبتنی بر الگوهای رایج در گزارش طرح‌های کیفی، ضرورتی نیست که همان مسیری که در ظهور آن برای محقق اتفاق افتاده، در گزارش تحقیق نیز طی شود.

۹- بر اساس مستندات تفسیر المیزان، تمام آیات سوره حجرات به جز یک آیه، در مدینه نازل شده است. این نکته به این لحاظ دارای اهمیت است که اولین تجربیات مسلمانان در شکل‌گیری نوعی جامعه مبتنی بر فرهنگ اسلام در مدینه پس از هجرت پیامبر در حال وقوع است و خداوند بخشی از ارزش‌ها و هنجارهایی را که رعایت آنها در جامعه مطلوب دین اسلام اهمیت دارد، در این سوره بیان می‌کند.

۱۰- به جهت کمبود موارد آن، به‌طور مستقیم به مقوله اصلی تبدیل شده‌اند.

فهرست منابع

۱. آخوندی، محمدباقر؛ ایازی، سید علی‌نقی (۱۳۸۹)، مفاهیم اجتماعی در قرآن مجید بر اساس تفسیر راهنما، قم: بوستان کتاب.
۲. آخوندی، محمدباقر؛ ایازی، سید علی‌نقی (۱۳۹۴)، اندیشه‌های اجتماعی در قرآن، مشهد: مؤسسه انتشاراتی خاتم.
۳. ایازی، محمدعلی (۱۳۸۰)، چهره پیوسته قرآن، تهران: هستی نما.
۴. ایمان، محمدتقی (۱۳۸۸)، مبانی پارادایمی روش‌های تحقیق کمی و کیفی در علوم انسانی، تهران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۵. ایمان، محمدتقی؛ کلاته ساداتی، احمد (۱۳۹۲)، روش‌شناسی علوم انسانی نزد اندیشمندان مسلمان: مدلی روش‌شناختی از علم اسلامی، تهران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۶. ایمان، محمدتقی؛ نوشادی، محمودرضا (۱۳۹۰)، «تحلیل محتوای کیفی»، فصلنامه پژوهش، سال سوم، شماره دوم، پاییز و زمستان، ص ۱۵-۴۴.
۷. بلیکی، نورمن (۱۳۹۳)، پارادایم‌های تحقیق در علوم انسانی، ترجمه سید حمیدرضا حسنی، محمدتقی ایمان و سید مسعود ماجدی، تهران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۸. بیچرانلو حسن، عبدالله (۱۳۹۰)، تبیین مفهوم عدالت زبانی با رویکرد قرآنی به منظور طراحی خط مشی‌گذاری سیمای جمهوری اسلامی ایران، رساله دکتری دانشگاه تهران، دانشکده مدیریت.
۹. حرّی، ابوالفضل (۱۳۹۸)، «بررسی سبک زندگی ایمانی در پرتو قرائت مضمونی و ساختاری سوره حجرات مبتنی بر معناشناسی ایمان و کفر»، آموزه‌های قرآنی، شماره ۲۹، ص ۵۸-۸۵.
۱۰. خامه گر، محمد (۱۳۸۲)، ساختار هندسی سوره‌های قرآن، تهران: نشر بین‌الملل.
۱۱. خامه گر، محمد (۱۳۹۴)، تفسیر ساختاری سوره حجرات، مشهد: انتشارات ۱۱۰.

۱۲. خسروی، زهره؛ باقری، خسرو (۱۳۸۷)، «راهنمای درونی کردن ارزش‌های اخلاقی از طریق برنامه درسی»، مطالعات برنامه درسی، شماره ۸، ص ۸۱-۱۰۵.
۱۳. سبحانی تبریزی، جعفر (۱۳۸۶)، نظام اخلاقی اسلام تفسیر سوره حجرات، قم: مؤسسه بوستان کتاب.
۱۴. شبستری، مرتضی؛ رادمش، محمد (۱۳۶۰)، اخلاق اجتماعی تفسیر سوره حجرات، تهران: بنیاد قرآن.
۱۵. صفوی، محمدرضا (۱۳۸۸)، ترجمه قرآن بر اساس المیزان، قم: ابنوس.
۱۶. عبداللهی نیسانی، علی (۱۳۹۷)، «روش تحلیل محتوای کیفی تطبیق‌یافته به منظور تحقیق در متن قرآن کریم؛ ارائه یک مطالعه موردی در علوم رفتاری»، آموزه‌های قرآنی، دوره ۱۵، شماره ۲۸، ص ۲۷-۵۶.
۱۷. عزتی، مرتضی (۱۳۷۶)، روش تحقیق در علوم اجتماعی، تهران: مؤسسه تحقیقات اقتصادی.
۱۸. فراستخواه، مقصود (۱۳۹۵)، روش تحقیق کیفی در علوم اجتماعی با تأکید بر نظریه برپایه، تهران: آگاه.
۱۹. فکوهی، ناصر (۱۳۹۰)، روش‌های کیفی در مطالعات انسان‌شناسی، دانشگاه ادیان و مذاهب، نشست علمی، منتشر شده در نمایه چکیده نشست‌های علمی حوزوی، دفتر سوم، معاونت پژوهش مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه.
۲۰. قرآتی، محسن (۱۳۸۲)، تفسیر سوره حجرات، قم: دارالهدی.
۲۱. کافی، مجید (۱۳۹۴)، نظریه اجتماعی ارتباط در قرآن، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۲۲. کریپندورف، کلوس (۱۳۸۳)، تحلیل محتوا: مبانی روش‌شناسی، ترجمه هوشنگ نایی، تهران: نشر نی.
۲۳. محمدپور، احمد (۱۳۹۲)، ضد روش ۱: منطق و طرح در روش‌شناسی کیفی، تهران: جامعه‌شناسان.
۲۴. مهرداد، ندا و دیگران (۱۳۹۲)، تحلیل محتوای کیفی، تهران: نشر و تبلیغ بشری.
۲۵. نامور، هومن؛ ذهبی، فاطمه (۱۳۸۹)، «گامی به سوی تحلیل محتوای آیات قرآن از منظر روانشناسی اجتماعی»، فصلنامه مطالعات قرآن و حدیث، سال چهارم، شماره اول، پیاپی ۷، ص ۵۷-۷۶.
۲۶. هاشمی رفسنجانی، اکبر (۱۳۷۸)، تفسیر راهنما، قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
۲۷. هولستی، آل-آر (۱۳۸۰)، تحلیل محتوا در علوم اجتماعی و انسانی، ترجمه نادر سالارزاده امیری، تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.
28. Denzin, N. & Y. Lincoln (2000), *The Discipline and Practice of Qualitative Research*, London, Sage.
29. Elo, S. & H. Kyngäs (2008), "The qualitative content analysis process", *J Adv Nurs*, 62 (1), 107-115. doi: 10.1111/j.1365-2648.2007.04569.x.
30. Hsieh, Hsiu-fang, Shannon, Sarah E. (2005), "Three Approaches to Qualitative Content Analysis", *Qual Health Res*, vol. 15.
31. Lincoln, Y. S. & E. G Guba (1985), *Naturalistic inquiry*. Beverly Hills, CA: Sage.
32. Maykut, Pamela & Richard Morehouse (1995), *Beginning Qualitative Research*, The -Falmer press.
33. Mayring, P. (2007), "Qualitative content analysis. Forum", *Qualitative Social Research*, 1 (2). from <http://www.qualitative-research.net/fqs>.
34. Satu Elo & Helvi Kyngas (2007), *The qualitative content analysis process*, *JAN Research Methodology, Journal of Advanced Nursing*, 62 (1), 107-115.
35. Stephen V. Flynn & James S. Korcuska & Nicole V. Brady & Danica G. Hays (2019), *A15Year Content Analysis of Three Qualitative Research Traditions*; Volume 58, Issue1, pp: 49-63.